

मामा - एक अलिप्त संसार

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, मार्च १९६८)

समर्थ सद्नातल्या आठ नंबरच्या खोलीबद्दल मला आकर्षण वाटे. त्या खोलीला खिडक्या खूप. कुठेही पाहा, आकाश दिसे. ऊन आत येई. शिवाय त्या खोलीला इतर बिन्हाडांसारख्या फरशा नव्हत्या. रंगीबेरंगी टाइल्स होत्या. तांबूस रंगात पांढरे ठिपके असलेल्या. अशा या खोलीला बरेच दिवस कुलूपच होते. जुन्या नावाची पाटी काढल्याने दाराला भोके होती. बरे नसे वाटत.

या खोलीत म्हणे नवीन बिन्हाड येणार होते. सदाशिव अनंत शुक्ल नावाच्या कवींचे. कवी म्हणून काही उत्सुकता वाटण्याचे ते वय नव्हते. पण नवीनाचे कुतूहल होते. वाटे, हे कवी लवकर राहायला का येत नाहीत? रंगदार टाइल्सना आपल्यावर धूळ साचणे बरे वाटणार नाही, सूर्यप्रकाशाला चारही खिडक्यांत अटकाव झालेला रुचणार नाही.

एक दिवस गच्चीवरून धाडधाड करीत खाली आलो तो खोलीला कुलूप नाही. पण दार बंदच! म्हटले, हरकत नाही. खिडक्या तरी नक्कीच आता उघडल्या असतील.

दुसऱ्या दिवशी दुपारी शाळेत जाताना पाहिले तर उघडे, टक्कल पडलेले एक गृहस्थ बसलेले. हातात पेन्सिल, तोंडात विडी व समोर कागद. म्हटले, बैठक तरी कवीची दिसते. मग येता-जाता तिकडे पाहण्याची सवयच लागली. कोणी ना कोणी तरी आलेले असे. स्वतःचा संसार तीन माणसांचा, पण एकंदर संसार मात्र मोठा दिसला नाटककार, नाटक्ये, गायक, ज्योतिषी, चित्रकार - अनेकांचा राबता असे.

मग कसे ते आठवत नाही, पण माझेही तिथे जाणेयेणे सुरू झाले. आत जाणे आणि हाताला लागेल ते घेऊन वाचत बसणे. मासिके, वर्तमानपत्रे, पुस्तके! कॉटखाली, कॉटवर, खुर्चीखाली सगळीकडे! बरेच पाहुणे आले, की मी अंग चोरून कॉटच्या अगदी मागच्या बाजूस बसून राही, पण मामा कधी एका अक्षराने 'इकडे बस, तिकडून उठ' असे म्हणाल्याचे आठवत नाही. मुले आपली आपण कशी वाढतात हे निरखण्याची त्यांना आवड असावी असे वाटते. वळण लावण्यासाठी बोट उचलायचे नाही असा त्यांचा बाणा असावा. अर्थात याचा एक फायदा असा होई की, अगदी खोलीच्या दारासमोर जरी चेंडूफळी दणाणू लागली तरी त्यांच्याकडून फारसा दम मिळत नसे!

पाहुण्यारावळ्यांच्याबरोबर जेव्हा गप्पा झडत तेव्हासुद्धा ते गप्पांत नसून गप्पांबाहेरून गप्पांकडे बघत असल्याचा भास होई. पूर्वेकडे वा दक्षिणेकडे तोंड फिरवून ते एका कॉटवर बसत व दुसरीवर आलेले पाहुणे बसून एका बेटावरल्या माणसाने दुसऱ्याशी बोलावे तसे वाटे. गप्पा रंगलेल्या दिसत व पण ते स्वतः काठावर आहेत असे जाणवे.

पण ह्या त्यांच्या अलिप्तपणाला अपवाद होता. एखाद्या दिवशी गॅलरीत येत व खिडकीतून वडिलांना हाका मारीत. "काय काका?" या शब्दांनी संभाषणास सुरुवात होई व "बरंय काका" या शब्दांनी संपे. मध्ये मध्ये "काय वेड की काय!" या वा तत्सम शब्दप्रयोगांची पखरण होई. उबळ आल्यासारखे ऱ्हस्व पण मोकळे हसत. एके दिवशी असेच खिडकीबाहेर आले व सांगून गेले,

"काका, मुलगा झाला बरं का!" मग स्त्रीगोटातून बातमी कळली की, बरीच मुले गेल्यावर मुलगा झाला, इत्यादी. त्यांच्या त्रोटक घोषणेमागे वेदना दडली होती याचा अंदाज नंतर आला.

दुसऱ्याही एका बाबतीत त्यांचा अलिप्तपणा वितळण्याची चाहूल अधूनमधून लागे. एखाद्या दिवशी जिऱ्यातून येता-जाताना सांगत. "अरे तू काल काय गात होतास... चांगलं चाललं होतं." एकदोनदा तर त्यांनी येऊन सांगितलं, "हे बघ, ते हे आले होते काल तू मेहनत करत असताना. 'गायकाची ओळख करून द्या' म्हणत होते. पण मी त्यांना सांगितलं, 'आता नको. त्याची मेहनत चालू आहे. पुन्हा केव्हा तरी.'" बोलता बोलता एकदा म्हणाले, "कालचं पद शारदेतलं होतं काय? चांगलं झालं. ठुमरी गा, पदं गा. पण भावगीतं गाऊ नकोस." मला अचंबा वाटला. गीतकार म्हणून गाजलेल्या लेखकाने असे का सांगावे? ज्या तऱ्हेने गीते गाइली जात होती तो प्रकार त्यांना तितकासा बरोबर वाटत नसावा काय? असेलही.

"माझ्या नाटकांचा जमाना गेला" असे नेहमी म्हणत. "नवीन नाटक लिहायचे कोणासाठी!" असे उद्गार काढीत. एकदा त्यांना मी खोदून खोदून विचारले, "कोणासाठी म्हणजे काय? आता कोणी नटच शिल्लक नाहीत काय? नाट्यकला चाळीस सालाच्या आसपास लयाला गेली काय?" तेव्हा थोडा वेळ स्तब्ध राहून ते म्हणाले, "नाटकावर लक्ष सतत ठेवून प्रयोग करत जाणाऱ्यांबरोबर नाटक वाढत जाते. आता प्रयोगापुरते नाटक करतात लोक. मला अशी संपणारी नाटके नकोत." केवळ साहित्य हाच निर्वाहमार्ग असे प्रतिज्ञेने सांगून तिचे पालन करणाऱ्यास 'नाटकमंडळी' शिवाय नाटक उभे राहणे निरर्थक वाटत असावे, हे निदानपक्षी तर्कसंगत होते.

असेच एकदा 'पराजिता मी' या नाटकासंबंधी त्यांच्याशी मी बोलत होतो. "प्रयोग एकसारखी पकड घेऊ शकला नाही याचे कारण काय?" असे मी त्यांना विचारले. ते म्हणाले, "पकड घेतात त्या नाटकातल्या घटना आणि त्यामुळे परिणामकारक होणारा आविष्कार म्हणजे नाटकाचा प्रयोग. पकड घेण्यासाठी घटना कशा असाव्यात याचे एक मार्गदर्शक सूत्र म्हणजे घटनांना 'आज'पणा असावा. वर्तमानाशी नाते सांगणाऱ्या, त्याचा गंध घेऊन येणाऱ्या असाव्यात. मग नाटक म्हणजे कुठे तरी चौकटीत घडणारे काहीतरी असे राहात नाही. 'पराजिता मी'मध्ये लग्नोत्तर बाह्य संबंध ठेवणारी स्त्री आपल्या प्रियकराचा खून करते याचे कारण तो पाकिस्तानी हेर असतो असे सूचित केले असते तर नाटकाची पकड गच्च बसली असती." अर्थात शब्द हेच नव्हते, पण याच आशयाचे होते. यात त्यांना निश्चितपणे अभिप्रेत असलेल्या प्रयोगाच्या एका मानसशास्त्राचे पुरेसे दर्शन होते. 'यांचे एकही नाटक पडले नाही' असा ज्यांचा लौकिक, त्यांच्या अनुभवाचे हे सार लक्षात घेण्याच्या महत्त्वाचे निश्चित आहे. नाटकांविषयी वा एकंदरीने साहित्याविषयी जरी ते औपपत्तिक स्वरूपात फारसे बोलले नाहीत तरी काही काही वेळा वेचक शब्दांत नेमकेपणे आडाखे सांगण्याची त्यांची सवय होती.

त्यांचा आवडता विषय होता - माणसाची जिद्द, हिंमत व चिकाटी. नशिबाने घ्यावे व धैर्याने सोसावे असा त्यांचा बाणा असे. आवाज फुटल्यानंतरची माझी मेहनत, आकाशवाणीवरील 'रात्रंदिन युद्धप्रसंगी' नोकरीत असता लेखनवाचनासाठी चालणारी माझी धडपड या साऱ्यांचे त्यांच्याकडून सठीसामासी पण तोंड भरून होणारे कौतुक ही मी ज्याची वाट पाही अशी एक दाद होती. साधकाने स्वयंपूर्ण असावे असे त्यांचे सूत्र होते. साधनेमागची जिद्द हीच साधकास आवश्यक ती एकमेव अनुकूलता असा त्यांचा सिद्धांत होता. "एवढा गलबला आणि गोंगाट चालू असता दार उघडे ठेवून लिखाण कसे होते? निवांत, शांत वातावरण लेखन-वाचनास आवश्यक नाही काय?" असे मी विचारल्यावर एकदा ते म्हणाले, "शांतता डोक्यात पाहिजे. वहीची पाने उघडली की दारे आपोआप बंद होतात." साधकाचे अंतर्विश्व स्वयंपूर्ण हवे. बाहेरून सुसंवादी साथ मिळण्यावर त्याचा स्वरेलपणा जर अवलंबून राहिला तर त्याच्या साधनेत निश्चितपणे उणेपणा येईल हे वेगळे सांगावयास नको.

ही शांतता त्यांच्याजवळ नेहमीच असे. त्यांचे ज्योतिषज्ञान इतके अचूक होते की, पुढे काय या प्रश्नाचे उत्तर माहीत नसल्याने इतरांची जी कुतरओढ होते ती त्यांना सोसावी लागत नसे. अनिश्चितता ही दुःखद निश्चिंतापेक्षाही वाईट. त्यांच्या स्थिर, संतुष्ट

वृत्तीचे असे स्पष्टीकरण देता येण्यासारखेही आहे. पण मला वाटते, त्यांच्या या वृत्तीचे कारण वेगळे होते. ग्रहयोगापेक्षा प्रयत्नयोगावर त्यांची श्रद्धा होती आणि यातच त्यांच्या समाधानी वृत्तीचे मूळ होते. पुढे काय घडणार यापेक्षा आज काय घडवावे याचा विचार त्यांना अधिक प्रिय व योग्य वाटत होता.

त्यांच्या या स्थितप्रज्ञतेचाच एक भाग त्यांच्या सोशिकपणात दिसला. व्याधिग्रस्त असताही कधी तक्रारखोर स्वर उमटला नाही. स्वतःविषयी जसे फारसे बोलत नसत त्याचप्रमाणे त्यांच्या आजारपणाविषयी फार कोणाला सहानभूतीने वा विवशतेने बोलण्यास ते संधी देत नसत. असे कोणी करू लागल्यास "चालायचंच हो, त्यात काय मोठंसं" असे म्हणून विषय बदलीत. वेदना सारखी गिळून जणू त्यांनी व्याधीला प्रवेश करू दिला असावा. शेवटच्या आजारपणात वेदनांमुळे रात्र-रात्र झोप येत नसे व ताटकळत बसून राहावे लागे. पण तेव्हाही त्यांचा नेहमीचा खाक्या बदलला नाही. विडीचा धूर कधी वाकडी वाट शोधत गेला नाही. रुग्णालयात केव्हा नेले हे समजू दिले नाही व कोणी भेटायला येऊ नये, असाही त्यांनी निरोप ठेवला.

नाटककार, कवी, ज्योतिषी इत्यादी अनेक नात्यांनी त्यांनी आपला संसार उभा केला होता. पण नेहमी खिडकीबाहेरून बोलणारे मामा या संसारवर्तुळांच्याही नेहमी बाहेरच राहिले. आणि यात कोणतेही औदासिन्य वा वैराग्य नव्हते. जिद्दीने प्रयत्न करावा आणि मग बाजूला व्हावे असा प्रकार होता.